

נינה תורן. נשים באקדמיה הישראלית: דימויים, מספרים, הפליה. תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב. 2005. 199 עמודים.

דפנה למיש*

על פניו אמור העולם האקדמי להיות מעוז השוויון המגדרי: הוא מאוכלס באנשים משכילים שחיהם מוקדשים ליצירת ידע ולהנחלתו; הוא אמון על עולם הרוח שבפניו כל אדם, אישה או גבר, הוא שווה ערך; הוא מצהיר על תנאי קבלה ועל קריטריונים זהים לקידום; הוא מטיל משימות הוראה ומחקר דומות בפני כל הבאים בשעריו; והוא מתגמל את המרצים ואת המרצות על בסיס אותן טבלאות שכר. אך זהו המצב על פניו בלבד. על פי ספרה של נינה תורן – פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים – האקדמיה, כמו כל המבנים החברתיים האחרים, היא מוסד שמפלה נשים, ואשליית השוויון האקדמי זורה חול בעיני המתבוננים ומטשטשת את מראה המציאות בפועל.

טענה קשה זו כלפי האקדמיה העולמית בכלל והישראלית בפרט פרושה על פני מאתיים עמודי הספר שלפנינו, המסכם אג'נדה מחקרית של עשרים שנות עבודה של המחברת. הנתונים מעידים שלמרות עלייה ניכרת במספר הסטודנטיות ועל אף היותן כמחצית מחובשי ספסלי ההשכלה הגבוהה בארץ, לא חל שינוי של ממש במבנה הפירמידה של הסגל האקדמי. לדוגמה, בשנת תשס"ב כללו אנשי הסגל בכל האוניברסיטאות בממוצע 24.6% נשים, על פי החלוקה הבאה: מרצה – 44.7%, מרצה בכירה – 33.6%, פרופסור חברה – 21.6%, ואילו פרופסור מן המניין – 10.6% (עמ' 162). נתונים השוואתיים בין האוניברסיטאות מעידים על שונות קטנה בלבד ועל כך שהפער שיטתי ועקבי לאורך זמן.

חוסר השוויון בא לידי ביטוי לא רק באופן אנכי, כלומר בריבוד הדרגות האקדמיות, אלא גם באופן רוחבי, כלומר בין תחומים שונים, כאשר נשות אקדמיה ממשיכות להיות מצויות יותר בתחומים הנחשבים פחות מבחינת מעמדם האקדמי (חינוך-רוח-חברה לעומת פיזיקה-מתמטיקה-הנדסה), ובתוכם בתחומים המוערכים ומתוגמלים פחות (למשל: ברפואה מקובצות הנשים בתחומי משפחה וילדים ופחות בכירורגיה; במשפטים – בדיני עבודה ומשפחה ופחות בדיני חברות ודיני פלילים). למרות האינטגרציה הגוברת של סטודנטיות בתחומים שנחשבו מעוזי הגבריות, הדבר אינו משתקף בהרכב הסגל האקדמי.

יתרה מזאת, הנתונים לאורך זמן מעלים כי גידול במספר הנשים במערכת אינו בהכרח גורם לשינוי עומק. השתלבותן אינה מבטיחה את התפתחות הקריירה שלהן וגם לא את נוכחותן בעמדות כוח של קביעת מדיניות – תפקידים בכירים, ועדות מינויים וכדומה – אשר נותרה שולית בכל האוניברסיטאות. ועדות אלה מכתיבות במידה רבה את ההגדרות של מצוינות ושל הצלחה ומעודדות מבלי משים את חיזוקן של תפיסות קיימות לגבי שאלות יסוד של מהו ידע ומהו מדע ואילו שאלות ראויות להיחקר ובאילו דרכים. ועדות אלה מעדיפות את אנשי המדע "הדומים לנו" המתאימים לתפיסות האקדמיות הגבריות הקיימות, ובכך הן מדירות את ה"אחרים" למיניהם, בכלל זה נשים וקבוצות מיעוט חברתיות. מעניין בהקשר

* החוג לתקשורת באוניברסיטת תל אביב.

זה במיוחד הממצא החוזר – והמפתיע לכאורה – על מעמדן הטוב יחסית של נשים במדעים המדויקים "הגבריים". ממצא זה מוסבר, בין השאר, בכך שהקריטריונים להערכת הישגים ומצוינות בתחומים אלה הם ברורים, מוגדרים ואחידים יותר לעומת הקריטריונים הנהוגים במדעים ה"רכים", ולפיכך הם מגבילים את השפעותיהן של עמדות ושל תפיסות מגדריות. ואכן, ממצאי מחקרים המוצגים בספר ממחישים כיצד פרסומיהן של נשים מוערכים בשיטות נמוך יותר מאלה של גברים, וכיצד העלמת הזהות של כותבי המאמרים משפרת במידה ניכרת את הערכת פרסומיהן של נשים. יתר על כן, הדרתן של נשים מעמדות כוח מצמצמת את ההון החברתי שלהן, ובכלל זה גם את היכולת להתרשת עם אנשי אקדמיה אחרים בעלי עמדות מפתח בארץ ובעולם, התרשתות שהיא קריטית להתפתחות הקריירה האקדמית. הממצאים המוצגים בספר מעלים כי הקריירות של נשים אינן מתפתחות על פי המודל הליניארי של הקידום המצופה ושתקופת השהייה של נשים בכל דרגה ארוכה בממוצע מזו של גברים. ההסבר הדומיננטי המיוחס לכך בדרך כלל – הצורך לפצל משאבים בשל המחויבויות למשפחה ולקריירה, לעומת יכולתם של גברים להקדיש את מלוא משאביהם לקידום האקדמי – אינו מקבל סימוכין מהנתונים הכמותיים. הספר מציג למשל מחקרים המעידים דווקא על הצלחתן הגדולה יותר של נשים שהן אמהות לילדים על פני אלה שאינן אמהות, ומעדיף את המודל הטוען כי ניהול קריירה ומשפחה בעת ובעונה אחת מעשיר את החוקרת ואינו בבחינת קונפליקט מחליש. נוסף על כך, הטיעון בדבר המחויבויות הסותרות אינו מסביר את העובדה התמוהה שההשתתפות הולכת ומתארכת ככל שנשים עולות בסולם הדרגות, בשלבים שהילדים כבר גדלו ומחויבויות המשפחה היו אמורות להצטמצם. ההשתתפות הארוכה ביותר היא דווקא במעבר מדרגת פרופסור חבר לדרגה הגבוהה ביותר, פרופסור מן המניין, אותה דרגה שמקנה כוח בקביעת מדיניות בסנט האוניברסיטה ופותחת את הדלתות לתפקידי ניהול והשפעה בכירים. הנתונים הכמותיים ממחקרים שנעשו בארץ ובעולם על מצבן של נשים בדרגות שונות באקדמיה מגובים בניתוח ממצאים מראיונות עומק עם נשים בדרגות שונות. השילוב המתודולוגי הזה מאפשר להשמיץ את קולו של מושא המחקר עצמו, נשים אקדמאיות, עקרון מפתח בביקורת הפמיניסטית לשאלת הייצוג החברתי: מי מייצג אותי – סובייקט המחקר – מי מדבר עלי ובשמי, ובאיזו מידה הממצאים והעיון הפרשני שלהם מייצגים את הנחקרות ורלוונטיים לחייהן.

ממצא מעניין במיוחד (ולא מפתיע עבור אלו מאתנו שהן נשים אקדמאיות, עובדה שמחזקת מאוד את התוקף של הממצאים) הוא שבקרב הנשים עצמן קיימת הכחשת אפליה. הן מייחסות גם את הישגיהן וגם את המהמורות שנתקלו בהן למגוון סיבות, אך לא לזהותן המגדרית: "אין לזה כל קשר להיותי אישה" (עמ' 43). את הקשיים בדרכן הן מייחסות בעיקר לעצמן ולהחלטות שקיבלו בקשר לסדרי עדיפויות בחייהן. הן מקבלות כמובן מאליו את הסדר החברתי האוניברסלי (אך בעל ממדים ייחודיים לחברה הישראלית וליסודותיה היהודיים, כולל השלכות הקונפליקט המתמשך והאדרת תפקיד האימהות), המצפה מהן בראש וראשונה למלא את תפקידן כאמהות, והן מכירות בכך שהישגיהן הם פונקציה גם של הכישורים שלהן וגם של המאמץ שהן משקיעות. עם זאת, ובמידה רבה בסתירה פנימית, הן מעידות שניסיוןן מלמד כי נשים צריכות לעבוד קשה יותר מגברים באותו מעמד כדי להוכיח את עצמן. עמדות אלה, על פי נינה תורן, מעידות על תפיסת עולם של האישה שבה היא אחראית לגורלה ושולטת בו, ומתעלמת ממבנים חברתיים ומהשלכותיהם על מערכי כוח ומעמד.

ממצאי המחקרים בספר מעוגנים בספרות רחבה ורב תחומית: תיאוריות סוציולוגיות וחקר ארגונים ועולם העבודה; תיאוריות פסיכולוגיות על התפתחותם של סטריאוטיפים ודימוי עצמי; תיאוריות פמיניסטיות על ההבניה החברתית והתרבותית של ההבדלים בין גברים לנשים ועל הביטויים שלהם בחברה הישראלית בכלל ובאקדמיה בפרט. כל אלה משמשים לניתוח בהיר, חד ונגיש של התופעה המתוארת ומציעים מגוון הסברים אפשריים לקיומה.

אחד ההסברים טמון בהבניה החברתית של תכונות נשיות כהולמות פחות מאלו של גברים לעבודה מחקרית-יצירתית המחייבת חשיבה רציונליות ויכולת הפשטה, יוזמה, אסרטיביות ועצמאות, תכונות אשר מזוהות עם גבריות. הבניה זו (שקיימת בכל סוגי השיח החברתיים, בתוך האקדמיה ומחוץ לה, כמו למשל בתקשורת ההמונים) מייצרת תהליך טבעון (Naturalization), שבמסגרתו התפיסה החברתית שהמדע בכלל והמדענים בפרט הם גבריים מובנית כטבעית וכמובנת מאליה. תהליך זה מלווה בתהליך משלים של הפנמה של תפיסות אלה גם בקרב הנשים עצמן. הפנמה זו מתבטאת בהערכתן העצמית, בדימוין האישי ובתפיסתן את עצמן כפחות מתאימות מגברים לתפקוד אופטימלי בעולם האקדמי. בדרך זו הופכות נשות האקדמיה לשותפות לתהליך האפליה והמשטור של עצמן, תופעה שפוקו והספרות הפמיניסטית והפוסט-קולוניאליסטית מנתחים לעומק.

יתרה מזאת, מה שספר זה לא עשה, ומן הראוי היה שייחקר לעומק, הוא פירוק של הקטגוריה החברתית "נשים" למגוון מרכיביה: לדוגמה, התייחסות להיעדרן הכמעט מוחלט של נשים מזרחיות ופולסטיניות-ישראליות מהאקדמיה, ותפקידן של נשים בעמדות כוח לזהות את עמדות הפריבילגיה המעמדית, עדתית ולאומית שלהן ולחתור להכרה ולפעולה לעידוד של רב תרבותיות גם במרחב זה.

ספרה של נינה תורן הוא ספר בעל חשיבות רבה מאוד, וראוי שייקרא על ידי כל המכונים בעמדות הכרעה באוניברסיטאות, כולל ראשי חוגים, דיקנים, רקטורים ונשיאים, וודאי שעל ידי הנשים עצמן. הוא מציג את אפליית הנשים באקדמיה כתהליך דינמי, כמסלול מכשולים מתמשך שמתחיל בקשיים על מפתן הדלת, ממשיך במשוכות לאורך כל הדרך ומסתיים בתקרת הזכוכית החוסמת את הנגישות לפסגה. הספר מציע הסבר שמשלב גורמים מבניים, תרבותיים ופסיכולוגיים. תרומתו אינה רק בהבנת עולם האקדמיה, נושא חשוב כשלעצמו, אלא גם בחשיפה של מנגנוני חוסר שוויון סמויים הרלוונטיים לעולמות עבודה אחרים, שגם בהם נשמר אותו מבנה נסתר שנתפס בעינינו כטבעי.

הנתונים מעידים כי השינויים המתרחשים מאליהם באקדמיה הם איטיים מדי ומחייבים שינוי יזום ורדיקלי. החברה הישראלית אינה יכולה להרשות לעצמה לשמר את אי השוויון הזה ואת הבזבוז המשועשוע של פוטנציאל למצוינות אקדמית. מחויבותו של כל מחקר פמיניסטי היא, בין השאר, לייצר ידע שיהיה מנוף לשינוי חברתי. לאחרונה, בעקבות פעילות נמרצת של נשות אקדמיה בעלות מודעות ומוטיבציה לשינוי ובעקבות תרומתו של מחקר רציני ושיטתי כגון זה, הועלה הנושא לסדר היום הציבורי באוניברסיטאות בישראל, ולפחות ברמת ההצהרה יש נכונות להכיר בקיומה של הבעיה ובצורך להתמודד עימה. ימים יגידו איך יתורגמו ההצהרות לשפת המעשה והשינוי החברתי, אך ברור לחלוטין כי נוכח ספרה של נינה תורן לא ניתן עוד להתעלם מהעובדות, ממשמעותן ומהשלכות האפשריות שלהן.